

ধৰ্মশাস্ত্ৰসমূহত অশৌচ ক্ৰিয়া ব্ৰাহ্মণৰ বাবে দহদিন, ক্ষত্ৰিয়ৰ বাবে বাৰ দিন, বৈশ্যৰ বাবে পোন্ধৰ দিন আৰু শূদ্ৰৰ বাবে ত্ৰিশ দিন ধাৰ্য কৰা হৈছে। পিণ্ডদান, শ্ৰাদ্ধকাৰ্য আৰু ব্ৰাহ্মণ ভোজনৰ পিছত মৃতকৰ ঘৰখন শুদ্ধ বুলি মনা হয়। এই সকলোবোৰ কাৰ্য মন্ত্ৰৰদ্বাৰা সম্পাদন কৰা হয়।

পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয় (Four Aims of Life) :

সাধাৰণ অৰ্থত পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয়ৰ জৰিয়তে মানুহৰ জীৱনৰ চাৰিটা লক্ষ্যক বুজোৱা হয়। “পুৰুষৈঃ অৰ্থ্যন্তি ইতি পুৰুষাৰ্থঃ” — এই ব্যুৎপত্তি অনুসৰি পুৰুষে যি ফলৰ ইচ্ছা কৰে তাকেই ‘পুৰুষাৰ্থ’ বোলে। অৰ্থাৎ মানুহৰ জীৱনৰ যি প্ৰধান ইঙ্গিত বা অভিলাষিত বিষয় তাকেই সাধাৰণতে পুৰুষাৰ্থ বুলি কোৱা হয়। পুৰুষাৰ্থ চাৰি প্ৰকাৰৰ — ধৰ্ম, অৰ্থ, কাম আৰু মোক্ষ। সাহিত্যদৰ্শন গ্ৰন্থত পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয়ক চতুৰ্গৰ্গ আখ্যা দিয়া হৈছে। পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয়ৰ বিষয়ে তলত বিস্তৃত ৰূপত আলোচনা কৰা হ’ল —

১। ধৰ্ম :

ড° পি. ভি. কানেৰ মতে ধৰ্ম শব্দৰ উৎপত্তি হৈছে ‘ধৃ’ ধাতুৰ পৰা, যাৰ অৰ্থ হ’ল ‘ধাৰণ কৰা’। মহাভাৰতত ধৰ্মৰ সংজ্ঞা দি কৈছে যে — যিয়ে ধাৰণ কৰে সেয়াই ধৰ্ম। ধৰ্মই প্ৰজাসকলক ধাৰণ কৰে অৰ্থাৎ একত্ৰ কৰে। যাৰ প্ৰজাসকলক এক সূত্ৰত বন্ধাৰ শক্তি আছে, সেইয়াই ধৰ্ম।

“ধাৰতাদ্ধৰ্মমিত্যাহুৰ্ধৰ্মো ধাৰয়তে প্ৰজাঃ।

যত্স্যাদ্ধাৰণসংযুক্ত স ধৰ্ম ইতি নিঃশ্চয়ঃ।।”

(মহাভাৰত, কৰ্ণপৰ্ব, ১০.৬৯.৫৮)

এনেদৰে যিসকলে সদায় নৈতিক নিয়ম আৰু সদাচাৰ পালন কৰে, ধৰ্মই সদায় তেওঁলোকক ৰক্ষা কৰে। বামায়ণত ধৰ্মকেই সকলোতকৈ শ্ৰেষ্ঠ বুলি কোৱা হৈছে —

“ধৰ্মো হি পৰমো লোকে।।”

(ৰামায়ণ, ২.২১.৪১)

মহাভাৰতৰ কৰ্ণপৰ্বত কৈছে যে — য’ত হিংসা নাথাকে সেয়াই ধৰ্ম আৰু হিন্দুসকলক হিংসা কৰাৰ পৰা বিৰত ৰাখিবলৈ ধৰ্ম শব্দৰ ব্যাখ্যা কৰিছে, যি ধৰ্মই প্ৰজাসকলক ৰক্ষা কৰে।

যত্ স্যাৎসাহিংসাংসংযুক্তং স ধৰ্ম ইতি নিশ্চয়ঃ।

অহিংসার্থায় হি স্ত্ৰাণাং ধৰ্মপ্ৰবচনং কৃতম্।।

(মহাভাৰত, কৰ্ণপৰ্ব, ১০.৬৯.৫৭)

অৰ্থাৎ ধৰ্মই সামাজিক স্থিতি দৃঢ় কৰি তোলে। কৌটিল্যই ধৰ্মকেই প্ৰধান পুৰুষাৰ্থ বুলি স্বীকাৰ কৰিছে —

“ধৰ্মঃ প্ৰধানং পুৰুষাৰ্থাৎ।”

(অৰ্থশাস্ত্ৰ, ২.৫৫)

মনুস্মৃতিত বেদ, স্মৃতি, সদাচাৰ আৰু আত্মসন্তুষ্টি এই চাৰিবিধক ধৰ্মৰ লক্ষণ বুলি অভিহিত কৰিছে।

বেদঃ স্মৃতিঃ সদাচাৰঃ স্বস্য চ প্ৰিয়মাत्मনঃ।

এতচ্চতুৰ্বিধং প্ৰাহুঃ সাধাৎ ধৰ্মস্য লক্ষণম্।।

(মনুস্মৃতি, ২.১২)

ধৰ্ম প্ৰকৃততে মানুহৰ নৈতিক আচৰণসমূহৰ লগত জড়িত। এই আচৰণসমূহৰ সাধাৰণতে সত্য, অহিংসা, ব্ৰহ্মাচৰ্য, দম, ক্ষমা, শুশ্ৰূষা, দয়াশীলতা, মধুৰ বচন, অতিথি পৰায়ণতা, সেৱা আদি মানুহৰ সাধাৰণ ধৰ্মৰ ভিতৰত অন্তৰ্ভুক্ত। বাধাকৃষ্ণৰ ভাষাত ধৰ্ম সেয়াই যিয়ে কোনো ধৰণৰ ক্লেৰৰ সৃষ্টি নকৰে। দৰাচলতে মানুহৰ বিশ্বাস, নৈতিক আচৰণ, ব্যৱহাৰ আৰু আন্তিকতাৰ সৈতে ধৰ্মৰ সম্বন্ধ থকা দেখা যায়, যিয়ে মানুহৰ জীৱনৰ প্ৰত্যেকটো মুহূৰ্ত তথা সামাজিক জীৱন নিয়ন্ত্ৰিত তথা বিকশিত কৰে।

২। অৰ্থ :

পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টয়ৰ ভিতৰত দ্বিতীয় স্থানত আছে অৰ্থ। অৰ্থই কেৱল ধন-সম্পত্তিকেই নহয়, ভৌতিক সম্পদ তথা সুখ-অনুভূতিকেও সামৰি লয়। মহাভাৰতত ধৰ্মৰাজ যুধিষ্ঠিৰে ধন-সম্পত্তিৰ মহত্ব সম্পৰ্কে শ্ৰীকৃষ্ণৰ আগত কৈছিল যে — ধন অৰ্থাৎ অৰ্থই সকলো ধৰ্মৰ মূল, কিয়নো ইয়াৰ দ্বাৰাহে সকলো ধৰণৰ ধাৰ্মিক কাম-কাজ সম্পাদন কৰাটো সম্ভৱপৰ হয়।

“ধনাৎসুৱতি ধৰ্মো হি।”

(মহাভাৰত, উদ্যোগপৰ্ব, ৭২.২৩-২৪)

মহাভাৰতত আকৌ কৈছে যে — ধনেৰেহে ধৰ্ম, কামনা আৰু স্বৰ্গসিদ্ধি

সম্ভৱ। মানুহৰ জীৱন নিৰ্বাহো ধন অবিহনে অসম্ভৱ। ধনহীন মন্দবুদ্ধিৰ মনুষ্য
সকলো ক্ৰিয়া ছিন্ন-ভিন্ন হৈ যায়।

অৰ্থাৎ ধৰ্মশ্চ কামশ্চ স্বৰ্গশ্চৈব নরাধিপ।

প্ৰাণযাত্ৰাপি লোকস্য বিনা হ্যৰ্থেন ন সিদ্ধয়তি।।

অৰ্থেন হি বিহীনস্য পুৰুষস্যাল্পমেধসঃ।

বিচ্ছিন্ত্যন্তে ক্ৰিয়াঃ সৰ্বাগ্ৰীষ্মে কুসৱিতৌ যথা।।

(মহাভাৰত, শান্তিপৰ্ব, ৮, ১৭-১৮)

মনুৰেও ত্ৰিবৰ্গ অৰ্থাৎ ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কাম — এই তিনিবিধক শ্ৰেষ্ঠ বুলি
কৈছে, য'ত অৰ্থৰ এক বিশিষ্ট স্থান আছে। মনুৰে আকৌ কৈছে যে যদি কেতিয়াবা
অৰ্থ আৰু কামে ধৰ্মৰ বিৰুদ্ধে আচৰণ কৰে তেনেহ'লে সেয়া পৰিত্যাগ কৰিব
লাগে—

“পৰিত্যজেদৰ্থকামো যৌ স্যাতাং ধৰ্মবৰ্জিতৌ।”

এনেদৰে ভৌতিক জগতখনৰ বাবে ধন অৰ্থাৎ অৰ্থৰ প্ৰয়োজনীয়তা অধিক
বুলি শাস্ত্ৰসমূহে কৈছে, যিহেতু অৰ্থত ভৌতিক জগতৰ সকলো কামনা প্ৰাপ্তিৰ সাধন
সমাহিত হৈ থাকে।

৩। কাম :

সাধাৰণ অৰ্থত কাম শব্দটোৰ দ্বাৰা কামনা বা বাসনাক বুজা যায়। কিন্তু
ব্যাপক অৰ্থত মানুহৰ আভ্যন্তৰিণ আনন্দ তথা ইন্দ্ৰিয় সন্তুষ্টিৰ ইচ্ছাকো 'কাম' বুলি
অভিহিত কৰিব পাৰি। 'কাম'ৰ ক্ষেত্ৰখন ইমানেই ব্যাপক যে ইয়াত ধৰ্ম আৰু অৰ্থ
সমাবিষ্ট কৰিব পাৰি। মনুৰে কামকেই জীৱনৰ মূল সংকল্প বুলি কৈছে। ইয়াৰ উপৰি
পাশ্চাত্য মনোবৈজ্ঞানিক ফ্ৰাইডে কামকেই জীৱনৰ সকলো কৰ্মৰ মূল উত্তেজক
শক্তি বুলি কৈছে। কৌটিল্যই কামক অন্তিম শ্ৰেণীত ৰাখিছে আৰু ধৰ্ম আৰু অৰ্থৰ
প্ৰতি কোনো বাধাৰ সৃষ্টি নকৰাকৈ কামৰ পালন কৰিবলৈ উপদেশ দিছে —

“ধৰ্মাৰ্থাবিৰোধেন কামং সেবেত্।”

(অৰ্থশাস্ত্ৰ, ১.৭)

মনুৰে আকৌ কামক তমোগুণযুক্ত বুলি কৈছে।

“নমসৌ লক্ষণং কামৌ।”

(মনুস্মৃতি, ১২.৩৮)

মনুৰ মতে কামনাৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা সন্তানেই হ'ল গৃহস্থ জীৱনৰ সাৰ্থকতা, যাৰ পৰা অক্ষয় স্বৰ্গ আৰু ঐহিক সুখ লাভ হয়। শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত কোৱা হৈছে যে — কামক বিষয়-বাসনাৰ সাধন হিচাপে মানি ল'লে কামৰ পৰা ক্ৰোধ, মোহ, স্মৃতিভ্ৰম আৰু বুদ্ধিনাশ হৈ শেষত মানুহৰ সৰ্বনাশ হয়।

ধ্যায়তো বিষয়ান্ পুংসঃ সঙ্গস্তেষুপজায়তে।

সঙ্গাত্‌সজ্জায়তে কামঃ কামাত্‌ ক্ৰোধাঃশ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত

ক্ৰোধাভ্ৰবতি সন্মোহঃ সন্মোহাত্‌স্মৃতিবিধ্ৰমঃ।

স্মৃতিভ্ৰংশাদ্‌ বুদ্ধিনাশো বুদ্ধিনাশাত্‌ প্ৰণশ্যতি।।

(শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতা, ২.৬২-৬৩)

কিন্তু যিয়ে নিজৰ মনক বশীভূত কৰিব পাৰে, সেই সাধকে ৰাগ-দ্বेषৰহিত ইন্দ্ৰিয়ৰ দ্বাৰা বিষয়ত বিচৰণ কৰিও অন্তঃকৰণৰ প্ৰসন্নতা লাভ কৰে বুলি শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত কৈছে। আনহাতে শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত শ্ৰীকৃষ্ণই নিজকে বলবানসকলৰ আশক্তি আৰু কামনা-ৰহিত শক্তি বা সামৰ্থ বুলি কৈছে। তেওঁ আকৌ কৈছে যে তেঁৱেই সকলো প্ৰাণীৰে ধৰ্মানুকূল অৰ্থাৎ শাস্ত্ৰানুকূল কাম।

বলং বলবতাং চাহং কামৰাগবিবৰ্জিতম্।

ধৰ্মাবিকল্পো ধূতেশু কামোঃস্মি ভৱতৰ্ষভ।।

(গীতা, ৭.১১)

এনেদৰে শাস্ত্ৰসমূহৰ অধাৰ্মিক কামক নিন্দা আৰু ধাৰ্মিক কামক প্ৰশংসা কৰা হৈছে। যিজন ব্যক্তিয়ে ধৰ্মৰ অবিহনে কামক অনুসৰণ কৰে তেওঁৰ বুদ্ধি বিলোপ হয়। সেয়েহে পুৰুষাৰ্থৰ বাবে বুদ্ধি আৰু বিবেক উভয়ৰে প্ৰয়োজন।

৪। মোক্ষ :

মানুহৰ জীৱনৰ পুৰুষাৰ্থ চতুষ্টিয়ৰ অন্তিম আৰু চৰম পৰিণতিয়েই হ'ল মোক্ষ। সাধাৰণতে মোক্ষ শব্দৰ অৰ্থ হিচাপে জীৱন মুক্তিকেই বুজা যায়, কিন্তু এই মুক্তি সুনিয়ন্ত্ৰিত জীৱন আৰু নীতি-নিয়মৰ অধীন হ'ব লাগে। মোক্ষশব্দৰ ব্যুৎপত্তি 'মুক্' ধাতুৰ পৰা লোৱা হয়, যাৰ অভিপ্ৰায় হ'ল মুক্ত কৰা বা স্বতন্ত্ৰ কৰা। গতিকে মোক্ষ শব্দৰ প্ৰধান অভিপ্ৰায় হ'ল আত্মাৰ মুক্তি। মানুহে নিজৰ জীৱনৰ সকলো কাম খুব সুন্দৰভাৱে তথা সফলভাৱে পূৰ্ণ কৰাৰ পিছত বৃদ্ধাৱস্থাৰ চৰম উদ্দেশ্যই হ'ল মোক্ষপ্ৰাপ্তি বা মুক্তিলাভ। গৃহস্থাশ্ৰমৰ পিছত বানপ্ৰস্থাশ্ৰমত মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ বাবে সাজু হৈ আৰু

মোক্ষ লাভৰ প্ৰয়াস কৰি সন্যাস আশ্ৰমত মোক্ষ প্ৰাপ্তি হয়। শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাত কোৱা হৈছে যে যিজন পুৰুষে নিজৰ অন্তৰাত্মাতেই সুখী, নিততেই আনন্দৰ অৰ্থ আত্মাতেই আনন্দ পায় তথা আত্মাতেই জ্ঞানসম্পন্ন, সেইজন যোগীয়েই পৰমাত্মত একীভূত হৈ ব্ৰহ্মনিৰ্বাণ লাভ কৰে। ভাৰতীয় দৰ্শনত মোক্ষ সম্পৰ্কে বিভিন্ন মতানুভৱ দেখা যায়। কিন্তু বেদান্ত দৰ্শনৰ মতে পৰমব্ৰহ্মৰ উপলব্ধিয়েই হ'ল প্ৰকৃত মোক্ষপ্ৰাপ্তি। শ্ৰীমদ্ভগৱদ্গীতাতো এই কথাৰেই প্ৰতিফলন দেখা যায়। পীতৰ মত বাহ্যিক বিষয় ভোগৰ বিষয়ে কোনো চিন্তা নকৰি প্ৰাণ আৰু অপান বায়ুক সমভাৱে চালিত কৰি, মন আৰু বুদ্ধি জয় কৰা, ইচ্ছা অৰ্থাৎ বাসনা, ভয় আৰু ক্ৰোধৰহিত, সদামুক্ত সেই মোক্ষ পৰায়ণ ব্যক্তিজনৰহে মোক্ষপ্ৰাপ্তি সম্ভৱ।

স্পর্শান্ কৃৎবা বর্হিবাহ্যং চক্ষুश्चैवान्तरे ध्रुवोः।
 प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ॥
 यतेन्द्रियमनोवुद्धिर्मुनिर्माक्षपरायणः।
 विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः॥

গতিকে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ বাবে আত্মনিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰয়োজন। আকৌ মনুৱে কৈছে যে মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ বাবে প্ৰয়াস কৰা মানুহে বেদৰ জ্ঞান লাভ কৰিব লাগে, ধৰ্মানুসৰি সন্তান জন্ম দিব লাগে, শক্তি তথা সামৰ্থ অনুসৰি যজ্ঞ সম্পাদন কৰিব লাগে আৰু তাৰ পিছতহে মোক্ষ নিবেদন কৰিব লাগে।

अधीत्य विधिवद् वेदान पुत्रांश चोत्पाद्य धर्मतः।
 इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्॥

(মনুস্মৃতি, ৬, ৩৬)

বিষ্ণুপুৰাণত কৈছে যে যিজন ব্যক্তিয়ে সকলো আশ্ৰমৰে কাৰ্যসমূহ সুচাৰুৰূপে পালন কৰে, তেওঁৰ ব্ৰহ্মলোকপ্ৰাপ্তি অৰ্থাৎ মোক্ষপ্ৰাপ্তি নিশ্চিত।

मोक्षाग्रमं यश्चरते यथोक्तं
 शुचिस्सुखं कल्पितबुद्धियुक्तः।

अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तः

स ब्रह्मलोकं प्रयते द्विजातिः॥

(বিষ্ণুপুৰাণ, ৯.৩৩)

আনহাতে মনুৰ মতে ধৰ্ম, অৰ্থ আৰু কামৰ উচিত সমন্বয়ৰ পৰা মানুহে সুখ লাভ কৰে আৰু এই ত্ৰিবৰ্গই হ'ল মানুহৰ জীৱনৰ তান্ত্ৰিক লক্ষ্য মোক্ষ প্ৰাপ্তিৰ সাধক।